

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ

У статті здійснено огляд історії дослідження «змійових» валів Переяславщини. Розглянуто різні наукові версії про походження та датування даного типу земляних споруд. Автором проведений аналіз стану вивчення проблематики.

Ключові слова: городище, «змійовий» вал, експедиція, кочівники, літопис, стратиграфія, система захисту.

Територія Переяслав-Хмельницького району насичена різночасовими археологічними об'єктами. Численну групу серед них складають пам'ятки наземного типу, що, як правило, мають виразні зовнішні ознаки та добре проглядаються на поверхні. Мова йде про курганні насипи, майдани (кугуми), городища та «змійові» вали. Особливу цікавість викликають останні. Вони є одними із найзагадковіших та найвеличніших об'єктів, що збереглися до нашого часу. «Змійові» вали Переяславщини є рештками свосвідної захисної системи, що охоплює територію 400 км² і має три складові: Великий, Малий та Перехресний вали. Загальна протяжність їх сегментів становить понад 60 км. Вони неодноразово потрапляли до кола наукових інтересів археологів та краєзнавців, тому їх вивчення отримало відображення у численних дослідженнях та розвідках починаючи з середини ХІХ ст. Накопичений впродовж попередніх років значний за обсягом матеріал, потребує систематизації та аналізу для створення узагальненої картини вивчення «змійових» валів Переяславщини.

Перед усім, варто зупинитися на малочислених писемних згадках, що пов'язані з даним типом старожитностей. Найдавнішою серед них є згадка у давньоруському літописанні під 1095 р. У ній йдеться про невдалу спробу половецьких ханів Ілтаря та Кітана укласти мирний договір з Володимиром Мономахом у Переяславі: «... прийшов Ілтарь у город Переяславль, а Кітан став між валами з військом»¹. Також коротка згадка міститься у статті 1149 р., де розповідається про протистояння Юрія Довгорукого з Ізяславом Мстиславовичем. Юрій Довгорукий, дізнавшись про наближення Ізяслава, відступив від Переяслава і разом з військом «ста межі валома». Тут відбувся вирішальний бій, що закінчився перемогою Довгорукого. Всі описані події безпосередньо пов'язані з Переяславом та його околицями. Про це хоча б свідчить низка топографічних особливостей, що згадуються у літописах. Тому безумовно мова

* **Сергій Вовкодав** — завідувач науково-дослідного сектору «Музей космосу» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», d_ram@mail.ru

¹ Повість врем'яних літ (за Іпатським списком). — К., 1990. — С. 342–343.

йде саме про Великий та Малий вали, які очевидно наприкінці XI — середині XII ст. вже існували й були однією з характерних рис топографії Переяславської землі.

Іншим важливим джерелом, де за переконанням низки вчених теж згадуються «змійові» вали Переяславщини, є лист архієпископа Бруно Кверфуртський до германського імператора Генріха II. У листі розповідається про поїздку, яку Бруно здійснив у 1008 р. з метою поширення християнства серед печенігів. Прямуючи із Західної Європи він відвідав Київ, де певний час гостював. У листі місіонер згадує, що після перебування у Києві, князь Володимир з дружиною два дні супроводжував його до кордонів своєї держави, які він оточив дуже міцними і довгими спорудами, що в листі позначені латинню як «firmissima et longissima sepe»².

Особливо багато питань та дискусій виникає навколо слова «sepe», яким у листі названі споруди. Зокрема, існують декілька версій його перекладу: «засіка», «завал», «загородожа», «забор», «частокіл», «паркан, дерев'яна огорожа». Очевидно, мова йшла саме про земляні вали, що доповнювались дерев'яними конструкціями. Текст листа не дає чітко визначеного місця розташування споруд. На думку М.О. Максимовича, Володимир супроводжував Бруно до Малого валу, який на початку XI ст. був прикордонним на Лівобережжі Дніпра. Такого трактування дотримувався і В.Г. Ляскоронський, який теж ототожнював переяславські вали із згаданою Бруно огорожею. Хоча за однією з версій, зокрема, В.Б. Антоновича та Н. Мовчанівського, у листі йдеться не про переяславські вали, а про трипільський вал, що розташований у гирлі р. Стугна, яка на Правобережжі була кордоном зі Степом.

Наступні згадки про «змійові» вали Переяславщини відносяться до XVIII ст. В одному з документів 1767–1768 рр., що стосувався відомостей про кількість громадської землі с. Положаї, трапилася згадка «змійового» валу — ур. Валок, який тягнувся до яру³. Очевидно, мова йшла про східний сегмент так званого «Перехресного» валу. Також у групі описово-статистичних джерел, об'єднаних під назвою «Описи Київського намісництва», подекуди згадуються археологічні пам'ятки Переяславщини. Зокрема, в «Описі рік, озер, боліт та гір Київського намісництва 1785 р.» подана коротка інформація про Великий і Малий переяславські вали: відстань розташування відносно міста та їх висоту⁴. Автор частково звертає увагу на питання походження валів: «... о началѣ онаго никто не знаетъ», «... но кто оной делалъ и по чьему повеленію, того такъ же не

² *Ляскоронский В.Г.* К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедывал епископ Брунон в начале XI века / В.Г. Ляскоронский. — Пг., 1916. — 25 с.; *Максимович М.А.* О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.

³ *Луцицкий И.* Сборник материалов для истории общественных земель и угодий в Левобережной Украине (Полтавской губернии) / И. Луцицкий. — К., 1884. — С. 214.

⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 173.

извѣстно»⁵. Обом відрізкам валів також приділена увага в «Скороченому особливому описі Київського намісництва 1787 р.», де знову вказується відстань, на яку вони віддалені від Переяслава. Тут вперше було зроблене припущення про захисну функцію валів від набігів. Хоча автори джерела помилилися у твердженнях щодо протяжності валів через р. Супій далі до Лубен⁶.

Увагу на «змійових» валах Переяславщини дослідники почали зосереджувати вже з середини XIX ст. В археологічних нотатках Т.Г. Шевченка⁷ серед інших земляних споруд Переяславщини, згадуються «змійові» вали: «По Золотоношской дороге в семи верстах от города высокий курган, называемый Богданова могила. И тут же недалеко впадает в древнее русло Днепра бесконечный вал, неизвестно когда и для чего построенный»⁸.

Більш ґрунтовно до їх вивчення підійшов М.О. Максимович. У вітчизняній історіографії його вважають першим дослідником «змійових» валів, який склав їх узагальнений опис. Саме він дав назву та описав особливості розташування їх частин (Великого та Малого). Вчений пройшов вздовж обох гілок валу від початку до місця їх з'єднання біля с. Строкова. У результаті він підготував детальний опис положення, протяжності та напрямку кожної лінії валу відносно міста. М.О. Максимович звернув увагу на відносно добру збереженість насипів і наголосив на доцільності їх точної інструментальної зйомки. Схематичний план «змійових» валів він передав В.Б. Антоновичу. Останній опублікував його на загальній схемі «змійових» валів Київщини⁹.

Походження «змійових» валів дослідник пов'язував із діяльністю великого київського князя Володимира Святославича наприкінці X ст., що пов'язана з створенням системи захисту своїх земель від нападів печенігів¹⁰. На його думку, підтвердженням давньоруського походження «змійових» валів є фрагменти з давньоруських літописів та хроніки німецького єпископа Бруно.

Висновки М.О. Максимовича не були позбавлені неточностей. Зокрема, сегмент Наддніпрянського валу поблизу нині затопленого с. Городище він трактував як продовження Великого валу. Окрім цього, він взагалі не прослідкував напрям Малого валу від с. Строкова до заплави лівого берега р. Трубіж. Дослідник помилково вважав, що закінчення цього валу знаходиться біля нині

⁵ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1989. — 390 с.

⁶ Там само. — С. 306.

⁷ Археологічні нотатки були підготовлені за результатами подорожі Україною, що Т.Г. Шевченко здійснив за дорученням Київської Археографічної комісії (кінець 1945 — початок 1946 рр.).

⁸ Археологічні нотатки Тараса Шевченка // Кирило-Мефодіївське товариство. — К.: Наукова думка, 1990. — Т. 2. — С. 304–308.

⁹ Кучера М.П. Зміевы валы Среднего Поднепровья. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 57.

¹⁰ Максимович М.А. О переяславских валах / М.А. Максимович // Труды I АС в Москве. 1869 г. — М., 1871. — Т. 1. — С. 75–76; Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святославиче, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 340–342.

не існуючого хутора Дубова Шия (навпроти с. Гайшин), хоча вал простягався далі — до с. Гайшин. Перехресний вал М.О. Максимович не розглянув у своїх дослідженнях, хоча зазначив, що від місця з'єднання валів продовжується вал до р. Супій¹¹. Таким чином він і показаний на карті В.Б. Антоновича. Варто враховувати, що локалізацію даного валу він відтворив вже через 20 років після огляду на місцевості, тому вона не може претендувати на точність¹². У контексті вивчення «змійових» валів дослідник розглянув проблему заснування Переяславля Руського та локалізації Янчиного сільця. Поряд з цим, автор, спираючись лише на тюркську назву місцевості, помилково локалізував печенізьке укріплення на місці скіфського городища Долудаєв городок на північному сході від с. Ліпляве (Канівський район, Черкаська обл.).

В.Б. Антонович теж згадував у своїх дослідженнях «змійові» вали Переяславщини. З ними він порівнював подібні споруди Київщини, а також зазначив, що вали пролягають двома паралельними дугоподібними лініями, які підходять до р. Дніпра, а іншими кінцями з'єднуються біля с. Строкова¹³. Також В.Б. Антонович згадав літописні згадки про «змійові» вали¹⁴.

У 1890-х рр. до теми «змійових» валів звернувся переяславський дослідник (голова Переяславського повітового земства) А.В. Стороженко¹⁵. У праці «Где жили переяславские торки?» він на основі аналізу літописних, топонімічних та археологічних джерел, висловив думку про місцевість проживання групи тюркських напівкочових племен — торків. Великий та Малий «змійові» вали у даному дослідженні згадуються як умовні межі, що окреслювали територію їх проживання¹⁶.

На думку автора, система валів була створена для захисту міста Переяславля та броду біля нього. Саме тому від берега р. Дніпро до р. Трубіж (до ур. Дубова шия) були насипані півколом два паралельних вали, що зближувались лише біля р. Трубіж. Вище ур. Дубова шия русло р. Трубіж стає глибоким та сильно заболоченим, що робить його непрохідним. Тому ця ділянка не потребувала захисту додатковими спорудами. Окрім цього, він припустив, що для ефективної оборони в цій частині околиць Переяславля Руського на правому березі р. Трубіж повинні були облаштовані укріплені містечка з військовими загонами. Вони мали захищати прохід через замерзлу річку в зимовий час¹⁷. А.В. Стороженко вважав, що саме серед решток таких городищ необхідно шукати літописні Бронь

¹¹ Максимович М.А. О древнем вале, бывшем еще при Владимире Святом, южнее Киева на границе земли печенегов / М.А. Максимович // Собрание сочинений. — К., 1877. — Т. 2. — С. 341.

¹² Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 50.

¹³ Антонович В.Б. Змиевы валы в пределах Киевской земли / В.Б. Антонович // Киевская старина. — 1884. — № 3. — С. 358.

¹⁴ Там само. — С. 365–366.

¹⁵ Стороженко А.В. Где жили переяславские торки / А.В. Стороженко // Киевская старина. — 1899. — Т. 64. — Февраль. — С. 283–290.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. — С. 289.

княж та Баруч, де, очевидно, мешкали торки. Підсумовуючи своє дослідження, він стверджував, що «змійові» вали разом із згаданими городищами створювали своєрідну оборонну лінію, вздовж якої були розселенні торки¹⁸.

У 1906 р. у межах Переяславщини були проведені розвідки та розкопки членом Імператорського Археологічного товариства М.О. Макаренком, під час яких він оглянув частину Великого «змійового» валу. У результаті зазначив його напрямок, подав малюнок профілю та розміри¹⁹.

До проблеми «змійових» валів у своїх дослідженнях неодноразово звертався В.Г. Ляскоронський. У своїй праці «История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» він подав їх побіжну характеристику: вказав назву сегментів, відстань розташування від міста та загальну конфігурацію з напрямком протяжності. Створення подібних систем валів автор пов'язав із поступовим розширенням території князівства²⁰. В.Г. Ляскоронський помилково об'єднував Малий та Перехресний вали²¹. Вчений вважав, що «змійові» вали разом з давніми лісами та болотами складали захисну систему навколо давнього Переяслава²². Окрім цього, автор порівнював обидва відрізки переяславських «змійових» валів із подібними спорудами Правобережної Київщини²³.

Результати обстеження Великого та Малеого валів також були відображені у праці В.Г. Ляскоронського «Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья». Тут він зазначив їх напрямок, розміри, стан збереження та згадав пов'язані з ними повір'я. Про Перехресний вал у дослідженні не згадується. В.Г. Ляскоронський створив план деяких сегментів «змійових» валів, де вони були зображені у вигляді суцільних смуг²⁴.

Велике значення для вивчення «змійових» валів Переяславщини мали дослідження Л.В. Падалки²⁵. У праці «Прошлое Полтавской территории и ее заселение» (1914 р.) в окремому розділі «Змиевы на территории нынешней Полтавской губернии» він підготував найбільш повний на той час огляд «змійових» валів Переяславщини, де зазначив їх напрямок, протяжність, розміри, стан збереження та просторову позицію відносно міста Переяслава²⁶. При цьому охопив всі складові частини: Великий, Малий та Перехресний вали. Також

¹⁸ Там само.

¹⁹ Макаренко Н.Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. / Н.Е. Макаренко // ИАК. — СПб., 1907. — Вып. 22. — С. 38–90.

²⁰ Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII ст. / В.Г. Ляскоронский. — 2-е изд. — К., 1903. — С. 122, 126, 131, 134.

²¹ Там само. — С. 134.

²² Там само. — С. 131, 134.

²³ Там само. — С. 126.

²⁴ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. — М., 1911. — С. 75–76.

²⁵ Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии / Л.В. Падалка. — Полтава, 1905. — 60 с., 12 ил.; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. — Полтава, 1914. — 239 с.

²⁶ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. — Полтава, 1914. — С. 1–27.

Л.В. Падалка окремо звернув увагу на піщаний Наддніпрянський вал. Дослідник подав широкий історіографічний огляд проблеми вивчення даного типу пам'яток²⁷. У загальному описі відрізків «змійових» валів він визначив точки їх початку та закінчення, вказав площу території, яку вони охоплювали. Окрім цього, Л.В. Падалка створив уточнений загальний план розташування згаданих споруд. Варто згадати, що в цей час вони вже були нанесені на трьохверстову військово-топографічну карту. Характеризуючи «змійові» вали Переяславщини Л.В. Падалка припустився помилки, назвавши ближній до Переяслава вал Малим, а дальній Великим, що насправді не відповідає запропонованій М.О. Максимовичем класифікації. Також дослідник припустив, що дальній від Переяслава вал був не самостійним відрізком, а прибудованим через певний час після створення ближнього валу, з метою розширення меж огороженої території. Під час опису валів автор приділив увагу типу ґрунту, з якого створені насипи та пов'язав з ним ступінь їх збереженості. Він констатував відсутність сегментів насипу в сильно заболочених місцях. Підтримуючи давньоруське датування «змійових» валів, Л.В. Падалка все ж не погоджувався з їх суто оборонним призначенням. Враховуючи особливості складу насипу він припускав, що вали не могли виконувати функції оборонних укріплень. На його думку, низинна, сильно заболочена територія у межах валів придатна лише для випасу худоби. На підставі зазначених факторів дослідник зробив висновок, що вали створювались саме з метою захисту приміських пасовищ від кочових племен, при цьому господарчий фактор мав вирішальне значення²⁸.

Після тривалої перерви, вже у другій половині ХХ ст. відбулося певне поживлення досліджень земляних споруд у мікрорегіоні. У 1945 р. Великий «змійовий» вал був обстежений Б.О. Рибаківим. На основі власних спостережень, а також інформації від місцевих жителів про виявлені поблизу валу вістря скіфських стріл, він датував насипи скіфським часом і зробив припущення про їх приналежність до скіфського городища²⁹.

У 1963 р. західний кінець Малого валу у місці виходу до схилу другої надзаплавної тераси р. Дніпро був оглянутий учасниками Канівської слов'янської експедиції ІА АН УРСР на чолі з М.П. Кучерою³⁰. У 1966 р. вали досліджувались Скіфо-слов'янською експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка. Він вперше обстежив вали на всій протяжності. У результаті розвідок був складений окомірний план «змійових» валів, який протягом тривалого часу вважався найбільш точним (вперше був опублікованим лише в 1987 р.). Також на прилеглий до насипів території був виявлений нечисленний підйомний матеріал, частина якого датована скіфським часом. Враховуючи конфігурацію валів та знайдені поблизу знахідки, Б.А. Шрамко запропонував версію приналежності споруд до величезного

²⁷ Там само. — С. 5–12.

²⁸ Там само. — С. 15.

²⁹ Рибаків Б.О. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1945 р. / Б.О. Рибаків // АП УРСР. — 1945. — Т. 1 — С. 22.

³⁰ Кучера М.П. Змієві вали Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 58.

скіфського городища, що отримало назву Каратувльського (від с. Мала Каратувль)³¹.

До теми «змійових» валів звертався І.М. Самойловський. У своїй праці «Переяславські змійові вали» він на основі результатів попередніх досліджень здійснив опис даних пам'яток³². Автор подав досить детальну характеристику протяжності сегментів, частково, їх конфігурації та географічної прив'язки до населених пунктів. Він припустив, що зовнішній вал був насипаний пізніше для стратегічного підсилення внутрішнього. Також І.М. Самойловський побіжно звернув увагу на стан збереження споруд, зазначив, що він неоднаковий на всій протяжності³³.

На підставі аналізу інформації з літописів про набіги кочівників на Переяславль Руський, дослідник вважав, що «змійові» вали були оборонними спорудами давньоруського часу. Автор акцентував увагу на просторовому взаємозв'язку останніх та Наддніпрянського валу. Загалом, він розглядав Посульську систему валів та переяславські вали як дві лінії фортифікаційних споруд, що об'єднувались Наддніпрянським валом і використовувались для захисту Лівобережжя від степовиків³⁴. Час створення «змійових» валів Переяславщини І.М. Самойловський відносить до XI ст. Саме тоді, на його думку, виникла необхідність посилення системи оборони давньоруських земель, у зв'язку із збільшенням кількості набігів кочівників. Таким чином, автор відхилив припущення про датування валів скіфським часом.

«Змійові» вали Переяславщини також знайшли своє відображення на карті Е. Ковальчик³⁵. Тут вони показані прямолінійним дугоподібними відрізками. Перехресний вал розпочинається, як і на карті В.Б. Антоновича, у місці з'єднання Великого та Малеого валів. Варто також згадати картосхему розташування «змійових» валів Середньої Наддніпрянщини київського дослідника А.С. Бугая³⁶. Починаючи з кінця 1960-х рр. він проводив розвідки валів правобережної Київщини. У результаті дослідник помітив неточність схем В.Б. Антоновича та Е. Ковальчик, тому підготував нову схему (опубліковану 1979 р.), де також були позначені вали Переяславщини³⁷.

Детальну характеристику «змійових» валів Переяславщини, а також історіографічний огляд проблеми їх дослідження подав М.П. Кучера у своїй монографії «Змиевы валы Среднего Поднепровья». Він зробив спробу узагальнення

³¹ Шрамко Б.А. Отчет о раскопках и разведках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1966 г. // НА ИА НАНУ. — 1966/66. — 60 с.

³² Самойловський І.М. Переяславські Змійові вали / І.М. Самойловський // УІЖ. — 1971. — № 3. — С. 101–102.

³³ Там само. — С. 101.

³⁴ Там само. — С. 102.

³⁵ Kowalczyk E. Waly Zmijowe. /E. Kowalczyk // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. — 1969. — Т. XVII. — № 2.

³⁶ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — С. 7.

³⁷ Бугай А.С. Змиевы валы. А.С. Бугай // УСЭ. — Киев, 1979. — Т. 4. — С. 281.

матеріалів про характер розташування, структурні особливості та датування даного типу пам'яток та створив загальний план їх розташування³⁸. Багато уваги в дослідженні приділено саме проблемі часу створення, призначення та характеру використання «змійових» валів. Загалом він підтримав версію Б.А. Шрамка про Каратувльське городище й припустив, що в давньоруський час споруди використовувались на зразок правобережних «змійових» валів³⁹.

«Змійові» вали Переяславщини також розглядаються у праці О.Є. Фіалко «Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи». Тут вони згадуються у контексті історії вивчення скіфських пам'яток лівобережної Наддніпрянщини. На думку автора, одним із явищ, пов'язаних із поселенськими пам'ятками зазначеного періоду, є факт існування Каратувльського городища, яке через дніпровські броди мало сполучення з правобережним кушем городищ VI–IV ст. до н.е.⁴⁰ Саме згадане городище розглядається як центр мікрорегіону, до якого тяжіли інші населені пункти. Дослідниця подала план городища, розроблений на основі схеми Б.А. Шрамка та продемонструвала знахідки, зібрані на його площі⁴¹. На думку О.Є. Фіалко, існування у межах однієї території городища, низки поселень заплавно-борової зони р. Дніпро та поховальних пам'яток курганного типу, свідчить про співіснування у мікрорегіоні двох етнічних компонентів із різним типом господарського спрямування. Саме подібна ситуація і зумовила виникнення оборонних укріплень, які проіснували до давньоруського часу та були своєрідним захистом від вторгнень кочівників⁴².

М.М. Корінний також розглянув «змійові» вали у своїй монографії «Переяславская земля: X — первая половина XIII века», де під час їх характеристики спирався переважно на висновки інших дослідників. Він подав їх побіжний опис: відстань від міста та напрямок протяжності із зазначенням населених пунктів, через які проходила лінія насипів. Автор вважав, що Малий вал є не самостійною лінією, а додатковою до Великого й був побудований пізніше для розширення території обмеженої попереднім. Окрім цього, за переконанням М.М. Корінного, обидва вали з'єднувалися із Наддніпрянським. Систему «змійових» валів разом із руслами Трубежа та Супою він трактував як непрохідну лінію оборони, що захищала столицю Переяславського князівства та виключала можливість нападу кочівників з Півдня. У монографії М.М. Корінний також зробив короткий огляд результатів вивчення системи переяславських «змійових» валів іншими дослідниками, наводячи різні версії датування споруд⁴³.

Вагомий внесок у дослідження «змійових» валів Переяславщини був зроблений учасниками археологічної експедиції Переяслав-Хмельницького держав-

³⁸ Кучера М.П. Змиевы валы Среднего Поднепровья / М.П. Кучера. — К.: «Наукова думка», 1987. — 208 с.

³⁹ Там само. — С. 58–60.

⁴⁰ Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи приднепровской террасовой лесостепи / Е.Е. Фіалко. — К., 1994. — С. 21.

⁴¹ Там само. — С. 43, рис. 20.2.

⁴² Там само. — С. 21–22.

⁴³ Коринный Н.Н. Переяславская земля, X — первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.

ного історико-етнографічного заповідника (ПХДІКЗ) М.В. Роздобудьком та Д.А. Тетерею, що протягом 1995–1996 рр. здійснювали обстеження обох відрізків валу. Тоді проводилось їх картографування, що базувалось на топооснови масштабу 1:10000 та 1:50000. Це дозволило уточнити окомірні плани насипів⁴⁴. У 1995 р. була зроблена зачистка зрізу дороги, де Великий вал обривався перед заплавою р. Броварка біля с. Мала Каратуль. Таким чином був зафіксований факт перекриття насипом культурного шару поселення IV–V ст.⁴⁵ Останнє було виявлене ще в 1990 р. розвідками ПХДІКЗ й розташовувалось по обидва боки від валу. У 1996 р. за 20 м на південний захід від місця зачистки був зроблений переріз одного із сегментів валу, де теж зафіксовано налягання насипу на поселення. Тоді ж було встановлено, що насип утворений кількома лінзами викидів ґрунту. Вони переважно склалися з чорнозему, суміші лесу або ж чорнозему та лесу. У культурному шарі були виявлені численні фрагменти кружального та ліпного посуду, що підтверджували його датування пізньоримським часом⁴⁶. Саме ці дослідження не залишали сумніву про біль пізній час створення валу відносно черняхівського поселення, що в свою чергу дозволило спростувати скіфське датування валу та поставили під сумнів версію про існування Каратульського городища. Окрім цього автори розкопок відзначили подібність Великого валу до правобережних оборонних валів давньоруського часу.

У статті «До питання про так зване Каратульське городище» (1996 р.) М.В. Роздобудько та Д.А. Тетеря на основі фактологічного матеріалу спростували твердження про існування однойменного городища. При цьому вони використали як результати згаданих вище досліджень, так і дані стосовно пам'яток виявлених у межах оточеної валом території. Серед останніх лише три можна датувати скіфським часом. Автори також звернули увагу на конфігурацію валу, лінія яких не створювала суцільної системи кільцевих дуг замкнутих довкола певної території, як це характерно для городищ. Навпаки, вали складаються з окремих прямолінійних та дугових відрізків, які в поєднанні з елементами рельєфу та гідрографії створювали систему оборони Переяславля Руського. Враховуючи розглянуті в дослідженні фактори, автори вважають, що система «змійових» валів Переяславщини більше схожа не на городища скіфського часу, а швидше на правобережні оборонні укріплення, які захищали підступи до давньоруського Києва⁴⁷.

У іншій своїй публікації «Переяславська земля VI–IX ст.» М.В. Роздобудько у контексті розгляду історичної підоснови виникнення Переяславської землі

⁴⁴ *Роздобудько М.В.* До питання про так зване Каратульське городище / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид. центр «Археологія», 1996. — С. 233–234.

⁴⁵ *Роздобудько М.В.* Матеріали до датування переяславських «змійових» валів / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 139.

⁴⁶ Там само. — С. 140.

⁴⁷ *Роздобудько М.В.* До питання про так зване Каратульське городище / М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: ЦОДПА, вид. центр «Археологія», 1996. — С. 234.

згадує «змійові» вали і вважає їх прямим свідченням кордонів Переяславської волості⁴⁸.

Так зване, Каратульське городище згадується у невеликій монографії О.Є. Фіалко і Ю.В. Болтрика «Напад скіфів на Трахтемирівське городище». Воно разом із правобережним Трахтемирівським городищем розглядається як найбільший укріплений район Лісостепу, що разом із городищем біля с. Ліпляве складало смугу захисту землеробських поселень від скіфських вторгнень⁴⁹.

Одним з найбільш повних та завершених оглядів переяславських «змійових» валів є праця вже згадано археолога М.В. Роздобудька «Змійові» вали Переяславщини». Автор розглянув легенди про їх створення, перші письмові згадки, зробив короткий, але змістовний історіографічний огляд. Також М.В. Роздобудько подав інформацію про розміри споруд, їх просторову конфігурацію та створив узагальнюючий схематичний план розташування валів та план їх локалізації відносно літописних топонімів. На основі згаданих вище розкопок 1995–1996 рр. дослідник спростовує версію існування Каратульського городища⁵⁰. Під сумнів він ставить і площу самого городища, яка за переконанням прихильників даної теорії сягала близько 425 км². Це в 10 разів перевищує розміри найбільшого серед досліджених синхронних городищ — Більського. Згадані аргументи також використані М.В. Роздобудьком для критики теорії Каратульського городища у праці «Кіммерійська доба. Потрубіжжя у складі Великої Скіфії», що є окремим підрозділом колективної монографії «Нариси з історії давнього Переяслава»⁵¹.

Багато уваги у дослідженні автор приділив Малому валу, акцентуючи увагу на ознаках, що відрізняють його від Великого. Зокрема, на менших розмірах та топографічних особливостях деяких сегментів валу. Останні порушували основні тенденції фортифікаційного будівництва та різко відрізнялися від принципів використання природних рубежів, що використовувались під час створення Великого валу. Також М.В. Роздобудько звертає увагу на той факт, що лінія Малого валу не була суцільною: у місцях значної заболоченості, піщаних дюн чи солончаків вал переривався. Тому дослідник вважає, що вал не міг виконувати суто оборонних функцій, оскільки не створював серйозних перешкод для кінноти. На його думку, півколо Малого валу нагадує порубіжну лінію, що виокремлювала певну територію. Подібну версію М.В. Роздобудько розвиває в іншій праці «На кордоні з Хозарією. Племінний град». Оскільки дуга Великого валу вкладається у півколо Малого, то є підстави вважати, що останній

⁴⁸ *Роздобудько М.В.* Переяславська земля VI–IX ст. / М.В. Роздобудько // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький: НВФ «Світа», 1999. — Вип. 8. — С. 18–19.

⁴⁹ *Фіалко О.Є.* Напад скіфів на Трахтемирівське городище / О.Є. Фіалко, Ю.В. Болтрик. — К., 2003. — С. 84–85, 89.

⁵⁰ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 57.

⁵¹ *Бузян Г.М.* Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря — К.: вид. Міленіум, 2007. — С. 35.

споруджено раніше⁵². Про це також свідчать і значні відмінності у розмірах, конфігурації та призначенні. Хронологічний розрив між спорудженням обох відрізків валу повинен бути більший за строки зведення подібних споруд і сягати 50–100 років.⁵³ Ймовірною датою спорудження Великого валу М.В. Роздобудько вважає X — поч. XI ст. або раніше. Аналізуючи зміну заселеності території оточеної Малим валом та враховуючи результати археологічного дослідження Великого валу, він припустив, що період консолідації полянських територій та утворення племінних князівств VIII–IX ст. цілком відповідає часу спорудження таких споруд. Саме вони вимежовували племінну територію у центрі, якого знаходився племінний град⁵⁴.

Розвиваючи дану версію автор вказав на те, що переважна частина півкола Малого валу співпадала з межами ландшафтних зон межиріччя Трубежа-Супою й охоплювала щільно заселену ще з IV ст. чорноземну рівнину басейну р. Броварка⁵⁵. Цю територію М.В. Роздобудько ототожнює з угіддями територіальних общин, що стали основою для формування Переяславля Руського та його округи, а потім склали Переяславську волость.

Значну увагу у своїх дослідженнях М.В. Роздобудько приділив стану збереження «змійових» валів. Він акцентував увагу на відсутності можливості дослідження стратиграфічного співвідношення Великого та Малого валів у місті їх з'єднання, оскільки останнє нині зруйноване⁵⁶. Окремо автор згадав місця із збереженими та вже зруйнованими сегментами насипів та констатував, що значна частина ландшафтів, охоплених валами нині зруйнована в результаті меліорації та невдалої господарчої діяльності людини⁵⁷.

Як Каратувльське городище згадується система «змійових» валів у монографії Є.В. Максимова та Є.О. Петровської «Древности скифского времени Киевского Поднепровья»⁵⁸.

До теми питання датування та призначення «змійових» валів неодноразово звертався Ю.Ю. Моргунов⁵⁹. Не зважаючи на результати датування Великого

⁵² Там само. — С. 55.

⁵³ Там само. — С. 56.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ *Роздобудько М.В.* «Змійові» вали Переяславщини / М.В. Роздобудько // Переяслав у віках. — К.: Світ успіху, 2007. — С. 58.

⁵⁶ Там само. — С. 57.

⁵⁷ Там само. — С. 58.

⁵⁸ *Максимов Е.В.* Древности скифского времени Киевского Поднепровья / Е.В. Максимов, Е.А. Петровская. — Полтава, 2008. — С. 27, 29–30, 62.

⁵⁹ *Моргунов Ю.Ю.* Земляные рвы в южнорусской фортификации X–XIII вв. / Ю.Ю. Моргунов // Сумська Старовина. — Суми: Сумський Державний Університет, 2002. — № X. — С. 40–52; *Моргунов Ю.Ю.* К изучению южнорусских змиевых валов / Ю.Ю. Моргунов // Русь в IX–XIV вв.: взаимодействие Севера и Юга. Тезисы докладов научной конференции. — М.: Наука, 2002. — С. 64–66; *Моргунов Ю.Ю.* К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. «по Днепр» / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005. — Вип. 16. — С. 221–227; *Моргунов Ю.Ю.* Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — 303 с.

валу переяславськими археологами, він продовжив розвивати версію скіфського походження валів та існування Каратульського городища⁶⁰. Дослідник вважає, що будь-якої оборонної функції в давньоруський час ці вали вже не відігравали, а швидше виконували роль топографічних орієнтирів. Також він розглянув питання конфігурації цих пам'яток.

На противагу останньому, О.П. Моця датує «змійові» вали давньоруським часом. Їх він розглядає у контексті визначення зони проживання кочівницьких груп «своїх поганих». Саме на підставі місцевої топоніміки О.П. Моця визначив територію між лініями валів у долині р. Броварка, як місце розташування згаданих племен⁶¹.

«Змійові» вали Переяславщини також неодноразово розглядалися нами у працях, що пов'язані з дослідженням поселенських систем басейну р. Броварка⁶². Окрім цього, існує велика кількість досліджень, які згадують «змійові» вали у контексті вивчення системи заселення Переяславщини давньоруського часу, як існуючу систему оборонних укріплень. Вони свідомо не розглядаються, оскільки не зосереджують дослідницької уваги саме на валах.

Проведений нами історіографічний аналіз дозволяє говорити про понад 150-річний період дослідження «змійових» валів Переяславщини, у межах якого чітко проглядаються три етапи. Перший датується другою половиною XIX — першою четвертю XX ст. Не зважаючи на те, що вперше увагу на «змійові» вали, як об'єкт наукового інтересу звернув увагу Т.Г. Шевченко, початком їх планомірного вивчення слід вважати дослідження М.О. Максимовича. Саме у його працях була окреслена проблематика їх дослідження та визначені основні аспекти, що потребували першочергового розгляду: просторові особливості (описові характеристики, картографування та особливості локалізації), призначення та датування. У подальших дослідженнях, що проводились у межах першого етапу, всі ці питання отримували відображення. Вони лягли в основу праць А.В. Стороженка, В.Г. Ляскоронського, Л.В. Падалки. Загалом, у їх розробці прослідковується певна тенденційність. Проблема визначення просторових характеристик «змійових» валів поступово вирішувалась у напрямку

⁶⁰ Моргунов Ю.Ю. Вали и крепостные стены X–XII вв. в глазах их современников / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2008. — Вип. 20. — С. 55; Моргунов Ю.Ю. Древо-земляные укрепления Южной Руси X–XIII веков / Ю.Ю. Моргунов. — М.: Наука, 2009. — С. 204–205.

⁶¹ Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О.П. Моця. — К.: Стародавній Світ, 2011. — С. 184.

⁶² Вовкодав С.М. Земляні споруди басейну р. Броварки на Переяславщині / С.М. Вовкодав // Український історичний збірник — К., 2004. — Вип. 7. — С. 477–486; Вовкодав С.М. Система заселення давньоруського часу басейну р. Броварка на Переяславщині / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Старожитності Вишгородщини. Збірка тез, доповідей і повідомлень 16-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого». — Вишгород, 2011. — С. 27–39; Вовкодав С.М. Аналіз поселенської структури древнеруського часу басейну р. Броварка [Електронний ресурс] / С.М. Вовкодав, О.В. Юрченко // Археологія і геоінформатика. — Вип. 7. — М., 2012. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : цвет.; 12 см.

збільшення даних про метричні особливості та удосконалення картосхем їх розташування. Питання призначення даних споруд вирішилось більшістю дослідників на користь їх оборонної функції. Найбільше дискусій виникло навколо датування «змійових» валів, що зумовлювалось, перш за все, відсутністю проведених на них розкопок. Для з'ясування часу створення насипів використовувались згадані вище літописні відомості та лист Бруно, що дозволили датувати вали давньоруським часом. Ця версія була переважаючою протягом даного етапу досліджень.

Початок другого етапу пов'язаний з дослідженнями Б.О. Рибаківа в 1945 р. Він характеризується поступовим формуванням теорії про приналежність валів до, так званого, Каратувльського городища скіфського часу. Вона виникла на основі особливостей конфігурації валів, їх просторового співвідношення з іншими синхронними городищами та виявлених неподалік валів знахідок (або ж інформації про них). Не дивлячись на малочислений та непереконливий фактологічний матеріал, версія отримала відображення у низці праць дослідників другої половини ХХ ст.

Надзвичайно важливе значення для вивчення «змійових» валів мали результати розкопок Великого валу переяславськими археологами М.В. Роздобудьком та Д.А. Тетерею у 1995–1996 рр. Вони спростували можливість приналежності даного сегменту валу до скіфського часу та поставили під сумнів версію про Каратувльське городище. З цього часу розпочинається третій етап дослідження «змійових» валів Переяславщини. Не зважаючи на результати датування Великого валу, у науковій літературі й далі продовжило побутувати трактування системи валів в околицях м. Переяслава-Хмельницький як Каратувльського городища (Ю.В. Болтрик, О.Є. Фіалко, Ю.Ю. Моргунов тощо).

Загалом, після досить тривалого періоду досліджень «змійових» валів все ж залишається остаточно не вирішеною проблема їх датування. Окрім цього, нині особливо актуально постає питання їх детального позиціонування. Незважаючи на порівняно велику кількість згаданих праць, лише частина з них містить інформацію щодо просторової прив'язки насипів «змійових» валів. Більшість створених під час попередніх досліджень планів їх розташування, як правило, не враховують місця переривання насипу — вали зображуються суцільними лініями, що не задовольняє потреби сучасних досліджень. Зокрема, не дозволяє визначити специфіку розташування сегментів насипу відносно елементів ландшафту та гідрографії. Така інформація нині має надзвичайно важливе значення для вивчення «змійових» валів Переяславщини.

THE HISTORY OF RESEARCHES OF SERPENT'S WALL OF PEREYASLAV REGION

Vovkodav Sergiy (head of scientific and research sector «Museum of Space» of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», d_ram@mail.ru)

This article provides an overview of the history of research of serpent's wall of Pereyaslav region. Different scientific versions of the origin and dating of this type of

ground design are considered in article. The author analyzed the level of study of this problem.

Keywords: *fortified settlement, serpent's wall, expedition, nomads, annals, stratigraphy, defense system.*